

S prikazanim sveskom zaključeno je izlaženje PR, kao posljedica brojnih promjena u IHRPH i problema koje je Institut rješavao. Umjesto PR institut je 1939. pokrenuo »Časopis za savremenu povijest«, s novom redakcijom i koncepcijom. Izašli su br. 1—2, 1969, br. 1 i br. 2, 1970 i br. 1—3, 1971.

Dva prikaza PR u HZ-u moći će, prema tome, ubuduće poslužiti kao informacija o sadržini svih šest svezaka PR (1—9, 1963—1967), časopisa koji je imao konceptijskih i uredničkih nedostataka, ali je objavio više različitih priloga novijoj povijesti.

Vlado Oštrić

IZ STAROG I NOVOG ZAGREBA, I—IV, Zagreb, 1957—1968.

Muzej grada Zagreba započeo je 1957, prilikom 50-godišnjice svog osnivanja, objavljivati knjige zbornika radova pod gornjim naslovom. Prva knjiga uređena je tako da u svom prvom dijelu sadrži članke o povijesti tog muzeja, o njegovim zbirkama i sadašnjem stanju ustanove, a drugi dio donosi radove o raznim temama iz povijesti Zagreba. Dalje tri knjige nisu ponavljale taj raspored nego su oni prilozi koji su posvećeni predmetima zbirki tog muzeja uvršteni kronološki prema razdobljima iz kojih predmeti potječu među ostale, također kronološki razvrstane studije.

Zbog preglednosti ovog prikaza iznio bih — poput prve jubilarne knjige tog zbornika — također najprije kratak sadržaj onih radova koji opisuju povijest Muzeja grada Zagreba, a zatim ću spomenuti ostale studije i druge priloge, razvrstane u kronološke skupine od starog vijeka do najnovijeg doba u sve četiri do sada objavljene knjige.

A. Povijest muzeja grada Zagreba (I, 9—87).

Direktor muzeja dr Franjo Buntak opisao je razvoj te ustanove najprije u razdoblju od 1907—26, kad je Društvo Braće Hrvatskog Zmaja osnovalo taj muzej i skupilo obilne zbirke, koje su tako napunile prve muzejske prostorije u kuli Kamenitih vrata da muzej nije mogao biti uređen za posjet publike, dok nije 1925. Odbor za priredbu kulturno-historijske izložbe grada Zagreba, u povodu tisuć-godišnjice hrvatskog kraljevstva, uspio za tu manifestaciju ne samo prikupiti još više izložaka nego i osigurati nove, prikladnije prostorije u donjem dijelu Umjetničkog paviljona, na Tomislavovu trgu. Od 1926. muzej je bio uređen za posjet u tim vrlo ukusno za tu svrhu adaptiranim prostorijama, gdje se nalazio sve do 1945, a nakon oslobođenja dobio je prvi put vlastitu zgradu u Opatičkoj 8, gdje je bio ubrzo zatim u posve novom postavu otvoren za publiku. Godine 1947. preseljen je u još prikladniju zgradu nekadašnjeg samostana klarisa u Opatičkoj 20, gdje se i danas nalazi.

K. Nemet prikazao je djelovanje *Emilija Laszowskog*, prvog ravnatelja Muzeja grada Zagreba (1907—26), a napose njegove zasluge za skupljanje muzejskih predmeta i za objavljivanje »Povjesnih spomenika... grada Zagreba« u sedam svezaka, kojima je nastavljen rad I. K. Tkalčića na tom djelu.

A. Horvat opisala je ličnost *Đure Szaboa*, koji je već od 1911, kao tajnik Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji, vršio konzervatorske poslove, a od 1919—26. djelovao kao ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt, dok je od 1928. do svoje smrti 1943. bio ravnatelj Muzeja grada Zagreba. Kao konzervator borio se napose i za sačuvanje kulturno-povijesnih spomenika Zagreba, a objavio je niz radova o zagrebačkim starinama u mnogim novinama, časopisima i u zasebnim knjigama. Time je ne samo pridonio pisanju povijesti grada Zagreba nego je također potakao mnoge vlasnike zagrebačkih starina da ih bolje čuvaju, da ih daruju muzeju ili da ih ponude na otkup.

Z. Munk prikazala je tragičan život kustosa Muzeja grada Zagreba *Marije Hanženački*, koja je nakon 4-godišnjeg rada u muzeju (1941—44), a kao ilegalni suradnik antifašističkih organizacija, uhvaćena od ustaša, mučena u zatvoru i strijeljana 17. IV 1944.

D. Korać izvješćuje o postanku *Odjela Narodne revolucije* u Muzeju grada Zagreba te o značenju izloženih i pohranjenih predmeta te građe, a posebno se osvrće i na *Muzej VIII zagrebačke partijske konferencije*, uređen u kući, gdje je 1928. ta konferencija bila održana, i predan na upravljanje Muzeju grada Zagreba.

L. Dobronić tumači ulogu Muzeja grada Zagreba u službi nastave i prosvjećivanja te potanko upućuje kako pojedini dijelovi muzejskog postava poslužiti nekim razredima ili skupinama đaka za obradu metodskih jedinica iz povijesti Zagreba. Pored toga Muzej prosvjetno djeluje na sve posjetioce. M. Stilinović analizirala je sadržaj *knjižnice Muzeja*, koja se 1928. odvojila od Gradske knjižnice i postala stručnom bibliotekom s nekoliko vrijednih »Zagrabiensia« iz XVII i XVIII st. te s opsežnim fondom sustavno sabranih priručnih djela i najraznovrsnijih izdanja u vezi s poviješću Zagreba, što je sve katalogizirano po metodi Sveučilišne knjižnice. V. Guteša prikazao je *fotografiju u službi Muzeja grada Zagreba*, iznjevši raspored fototeke ove ustanove, koja pored snimaka samog grada u raznim razdobljima posjeduje niz fotografija ličnosti koje su djelovale u politici i upravi, privredi, književnosti, znanosti, muzici, medicini, kazalištu, školstvu te u različitim društvima i napose u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Vlastita muzejska foto-služba sustavno snima građu za povijest Zagreba. D. Jurman-Karaman proučila je potanko *povijest sadašnje muzejske zgrade*, koja je nastala kao samostan klarisa 1647—50, a u toku više od tri stoljeća doživjela različite namjene i preinake.

B. Povijest Zagreba i kraja u kojem se Zagreb nalazi

I Stari vijek

I. Degmedžić tumači sadržaj *antiknih kamenih spomenika* nađenih u Zagrebu i okolici (I, 91—117), donosi katalog nalaza, izvornike i prijevode natpisa s komentarima i literaturom. M. Gorenc prikazuje rezultate zaštitnog iskapanja ostataka *antiknog groblja* u Držičevoj ulici i razmatra *početke urbanizacije užeg područja grada Zagreba*. Groblje je bilo upotrebljavano od I—IV stoljeća (II, 9—28). B. Vikić analizira *obilježje i kronologiju grobova te nekropole* (II, 29—46). Zaključuje da je i nakon rimskog osvojenja ovih krajeva većina stanovnika naselja, kojem je groblje pripadalo, zadržala u toku dalja dva stoljeća svoje ilirsko-keltske načine ukapanja, a samo neki ugledniji ljudi prihvatili su rimske oblike monumentalne grobne arhitekture. Autorica smatra da bi tadašnji markomansko-sarmatski ratovi i puštošenja u Panoniji mogli biti uzrokom prekidu u upotrebi tog groblja u drugoj polovini II stoljeća. Od III st. zakapali bi ovdje čitave leševe, a prije bi ih, nakon spaljivanja, stavljali u urne. Potanko su opisani i proučeni pojedini nalazi iz tih grobova.

II Srednji vijek do 1526.

N. Klaić razmotrila je (IV, 7—23) neke probleme najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i kraljevskog Gradeca u vezi s novim studijama I. Kampuša i K. D. Grothusena. Autorica smatra da *Vicus Latinorum* nema veze s rimskom Andautonijom nego je *vjerojatno naselje francuskih kolonista*. Upozorava da je g. 1242. datum u pravnoj povijesti Gradeca, ali sama varoš je nastajala u dugom kolonizacijskom procesu. Sigurno od XI st., a možda i prije, naseljavali su se uz biskupski Zagreb kolonisti, te je postepeno raslo novo gospodarsko središte. Ugri, Latini i Hrvati naseljavali su se po jednakom kolonizacijskom pravu. Stanovnici na trgu (homines ili hospites de foro) nemaju selišta i ne mogu živjeti od zemljoradnje nego

su se prehranjivali obrtom i trgovinom. U doba intenzivnijeg prijelaza na novčanu rentu pretvara se sajam u naselje. Poslije provale Tatara Bela IV je građanima Gradeca potvrdio privilegije koje su oni sami sastavili, a zahtijevali su za svog suca *ius gladii*, što do tog vremena nisu svi kraljevski gradovi uživali. Autorica raspravlja i o pitanju postojanja *slavenskog liturgijskog jezika* na području Slavonije prije ili poslije osnutka zagrebačke biskupije, te smatra da se taj jezik sve do XIII st. nije proširivao dalje od Istre i Hrvatskog Primorja.

Z. Vinski raspravlja o *ranosrednjovjekovnim nalazima u Zagrebu i u nje-govoj okolici* (II, 37—65). Donosi kartu nalazišta te nanovo vrednuje sve veće objavljene i dosad neobjavljene nalaze iz tog doba. Iz VI—VII st. potječe prsten iz Samobora, vjerojatno langobardskog podrijetla, dok slavenska brončana fibula iz Donjeg Stenjeva potječe iz ranog VII st., a potkraj VII ili na početku VIII st. nastao je zemljan lonac iz Petrovine, srodan avarsko-slavenskim nalazima. Iz posljednjeg desetljeća VIII st., iz doba potkraj avarske dominacije u Panonskoj nizini, potječu predmeti iz slavenskih i avarskih grobova u Velikoj Gorici i u Krugama, a podsusedski grob pripada već ranom IX stoljeću. Osobito su zanimljivi slavenski nakiti iz grobova XI st., nađeni kod rušenja Bakačeve kule ispred katedrale. Građišna keramika iz XIII i kasnijih stoljeća nađena je na trgu Republike, u Kuševičevoj ulici, na Griču i dr. Spomenuto groblje XI st. zacijelo je bilo povezano s naseljem, gdje je Ladislav 1094. osnovao zagrebačku biskupiju.

A. De an ovi ć upozorava (II, 67—84) na *predromanički kapitel* nađen kod kopanja u podnožju sjevernog zida kapele sv. Stjepana. Smatra da je mogao nastati u doba potkraj XI st., kad je osnovana zagrebačka biskupija. Ostala *arhitektonska plastika* iste kapele nastala je vjerojatno u drugoj ili trećoj četvrtini XIII stoljeća. Na južnom zidnom kamenu prikazan je lav, koji riče nad mrtvorodenom mladunčadi — simbol uskrsnulog Krista. Ista autorica opisuje *srednjovjekovne zidne slikarije na području Zagreba* (I, 131—138): ciklus iz 2. pol. XIII st. u sakristiji katedrale, djelo slikara rimske škole, zatim jedno stoljeće mladi ciklus u kapeli sv. Stjepana, rad škole Riminija sredinom XIV st., pa napokon sliku Bogorodice iz crkve sv. Marka, djelo gornjetalijanskog slikarstva XIV st. pod jakim utjecajem sienske škole. Ista autorica izvješćuje (III, 13—32) o rezultatima *iskapanja između katedrale i kapele sv. Stjepana godine 1956*. Dva velika kontrafora uzidana u toj kapeli ukazivala su na postojanje monumentalne građevine na tom prostoru prije Timotejeve katedrale. Sonde su pokazale da je ta *predtimotejeva katedrala* bila ranogotička i razmjerno velika. Način njene gradnje upućuje na francuski utjecaj, koji se u to doba javlja i u Mađarskoj. Autorica smatra da bi kontrafori mogli potjecati iz vremena oko 1200. i da je možda kralj Emerik financijski pomogao završetak stogodišnje gradnje crkve, koju je po tradiciji osnovao sv. Ladislav. Na ruševinama te katedrale, koju su uništili Tatari, sagrađena je sredinom XIII st. kapela sv. Stjepana, a zatim i dio Timotejeve katedrale. I sama predtimotejeva katedrala građena je na mjestu ili u blizini starije građevine, vjerojatno *crkve, nastale u doba od IX do XI stoljeća*. Na to doba upućuje nalaz već spomenutog kapitela i ulomak menze s križevima te komadi žbuke predromaničkog ili ranoromaničkog tipa, koji su svi elementi nađeni u temeljima građevine starije od kapele sv. Stjepana. Tragovi tih zgrada, koji se mogu pratiti od X st. dalje, pokazuju da bi istraživanja povijesti katedrale trebala nastaviti.

A. Horvat objavljuje slučajne *nalaze s Medvedgrada* (IV, 25—42) i prati povijest toga grada od njegove izgradnje u sredini XIII st. te upozorava da je biskup Filip, koji je dao Medvedgrad sagrađiti, postao uskoro kraljičin kancelar, a 1262. ostrogonski nadbiskup. Autorica uspoređuje gradnju Medvedgrada s istodobnim kraljičnim Višegradom i smatra da biskupova veza s dvorom razjašnjuje rijetko solidan način gradnje Medvedgrada, koji je bio jedan od najvećih i najčvršćih gradova na današnjem području Jugoslavije. Navodi niz visokih dostojanstvenika koji su bili

gospodari tog grada, opisuje gotičke gradnje i upozoruje na nekadašnje postojanje fresaka talijanske škole, restauriranje grada 1574 (kraljevski graditelj Hieronymus Arconati) i velika oštećenja grada u potresu 1590. Kameni fragmenti s grbovima mogu se povezati s obitelji Alben, zagrebačkim biskupom Eberhardom i Barbarom Celjskom ili njenim mužem Žigmundom. Na ulazu župne crkve u Markuševcu sačuvana su gotička drvena vrata s Medvedgrada. U Strossmayerovoj galeriji je ikona Bogorodice dojilje s Medvedgrada. Mnogi građevinski ostaci, nalazi vrlo finih ulomaka staklenih posuda iz doba oko 1400. pa različiti zanimljivi keramički fragmenti posuda i peći pokazuju da bi valjalo sustavno istražiti ruševine Medvedgrada.

T. Čubelić prikazuje *borbu protiv crkvene desetine* u zagrebačkoj biskupiji tokom 1. pol. XIV st., kad se ona razvila osobitom žestinom i nakon oružanih sukoba završila 1340. u korist crkve (I, 118—130). U svom kritičkom osvrtu, N. Klaić (III, 33—49) je istakla *uzroke otpora protiv desetine* do 1382. Upozorila je da se spor vodio najprije o načinu isplaćivanja u naturi ili u novcu, a zatim i o visini otkupa. U XIV st. su svjetovna vlastela zahtijevala pravo na dio desetine. Vrijednost novca opadala je u doba Arpadovića kao i u vrijeme anžuvinskih novčanih reforma. Crkva je nastojala gubitke nadoknaditi povećanjem nominalne desetine. Zbog toga su se velikaši i niže plemstvo opirali plaćanju desetine. Kmetovi u tome nisu sudjelovali. Zbog toga autorica ističe da se otpor protiv desetine do sada, s izuzetkom Historije naroda Jugoslavije I, neopravdano svrstavao među prve seljačke pokrete u srednjovjekovnoj Slavoniji.

I. Bach prikazao je (III, 51—64) povijest *zlatarstva u Zagrebu u XIV st.* na temelju pisanih izvora, upozorio na razmjerno velik broj majstora (32), među kojima su mnogi slavenskog podrijetla, na razmjerno nisku kakvoću slitine srebra (koja je smjela sadržavati trećinu bakra) i na pomanjkanje propisa o žigosanju proizvoda (zacijelo upravo zbog kakvoće slitine). Znatni posjedi nekih zlatara kao i časti koje su imali u magistratu svjedoče o njihovu povoljnom ekonomsko-socijalnom položaju. Tri zagrebačka zlatara tog doba javljaju se u Zadru. Autor s rezervom pripisuje neka sačuvana zlatarska djela XIV st. zagrebačkim majstorima. S najviše vjerojatnosti moglo bi se smatrati njihovim radovima stare pečatnjake grada Zagreba i zagrebačkih stanovnika (zagreb. arhiđakona Petra u Nar. muzeju u Budimpešti). U četvrtom svesku zbornika objavio je isti autor (IV, 43—66) pregled glavnih rezultata istraživanja arhivskih podataka o *zagrebačkim zlatarima XV i XVI stoljeća* te upozoruje na znatno povećanje broja majstora sa slavenskim prezimenima u XVI st., donosi tekst cehovskih povlastica zlatara iz 1519. gdje su navedena i djela koja su morali izraditi kandidati za majstore. Uspoređuje zagreb. povlastice s onima drugih zlatarskih cehova u Hrvatskoj i Ugarskoj iz toga doba.

A. Horvat detaljno analizira (III, 77—84) *dva drvena gotička kipa* u zagrebačkoj okolici koja potječu iz doba oko 1470—80, a oba prikazuju Bogorodicu s djetetom. Srodna su djelima južne Njemačke, pa autorica upozorava na ostale kiparske i slikarske radove tog doba u Zagrebu, koji ukazuju na isto podrijetlo. Smatra da bi kulturni krug biskupa Osvalda Thusa (1466—99) mogao bio pogodovati intenziviranju tih veza.

S. Habunek-Moravec napisala je (II, 85—99) prilog proučavanju *srednjovjekovnih kaptolskih utvrda* na temelju arhivske pisane građe i starih crteža Zagreba. Istražila je ostatke tih utvrda sačuvane do danas, a djelomice razotkrite uređenjem novog parka u Tkalčičevoj ulici. Detaljno je ispitana struktura sačuvane sjeverozapadne tzv. Prišlinove kule i sjeveroistočne kule, uklopljene u kuriju Kaptol 18. Analiziran je i sastav kaptolskih zidova, a posebna je briga posvećena rješavanju konzervatorskih zadataka, napose skidanju novije žbuke sa sjeveroistočne kule.

F. Buntak nadovezuje (III, 65—76) na rezultate studije A. Horvat, koja je na temelju stilske analize upozorila (u Peristilu III, 1960) da je *južni portal sv. Marka djelo praške radionice Parlera*. To potkrepljuju podaci, koje je Buntak našao

u pisanim izvorima. Niz Farlera klesara živjelo je u Zagrebu od 60-tih godina XIV st. i u početku XV st., upravo u vrijeme kad je nastao portal sv. Marka. Spominje se tada u Zagrebu i klesar Ivan, sin klesara Petra iz Praga. Autor smatra da bi to mogao biti sin znamenitog Petra Parlera, najistaknutijeg člana te majstorske porodice. Stilske srodnosti s djelima čeških Parlera upućuju da su zagrebački Parleri stvorili portal sv. Marka. Isti autor ubicirao je na temelju povijesnih podataka *dvije kapele sv. Uršule* u zagreb. Gornjem gradu (I, 139—61). Dokazuje da se ona koja se javlja u izvorima od kraja XIV st. do početka XVII st. nalazila na mjestu današnje kuće u Opatičkoj ul. 4. God. 1622. već je bila napuštena. Između 1627. i 1646. prešao je naziv sv. Uršule na bivšu kapelu sv. Marije na uglu Markova trga i Freudenreichove ulice, a njenu ubikaciju autor potvrđuje dosad nepoznatim planovima iz Finanz- und Hofkammerarchiva u Beču. To je zapravo mjesto kasnije banske palače, danas dvora Sabora i Izvršnog vijeća Hrvatske. Već 1768. došao je u posjed te kapele i susjedne oružane grof Troilo Sermage, namjeravajući da ih sruši i izgradi svoju palaču. To je učinio tek njegov zet Ivan Kulmer, pa je 1784. sačuvana posljednja vijest o misama i propovjedima u toj kapeli. God. 1801. postojao je samo još njezin zvonik. Te godine je započela gradnja Kulmerove palače, koju je njegov sin Ferdinand još nedovršenu prodao 1808. Kraljevini Hrvatskoj, a ta ju je 1809. nadogradila u današnji oblik. Pomoću arhivske građe autor je uspio dati predodžbu o prvoj kapeli u Opatičkoj ulici, koja je vjerojatno bila gotička a trijem su joj podržavali kipovi, dok je druga kapela, ne samo u planovima nego i u mnogim opisima, vrlo potanko ocrtana tako da možemo pratiti gradnju triju njenih oltara oko 1691, koje su 1695. i 1705. vizitatori u svojim izvještajima sačuvali bar u opisu. Između 1725. i 1750. kapela je znatno pregrađena, o čemu su također pribilježeni dosta detaljni podaci. U vezi sa susjednom *oružanom*, bivšim hospitalom, autor raspravlja i o toj zgradi, koja je postala arsenalom oko 1627—46, kad je *novi hospital* sagrađen u Dugoj ulici.

Vrlo zanimljiva su zapažanja J. Ladovića o stambenoj arhitekturi *Opatovine* (I, 162—164). Tom zagrebačkom naselju, osnovanom 1476, bile su određene veličine parcela (u širini 15 lakata, a u duljini do zapadnog zida Kaptola). Neke zgrade sačuvane iz XVIII st. pokazuju još tragove te prvobitne regulacije. Autor ističe stariji tip zgrada, drvenih prizemnica, srodnih okolnim seoskim građevinama, dok je mlađi tip jednokatnica zidan od kamena i opeke, te pokazuje smisao za mjeru i za kulturu stanovanja. Kasniji treći i četvrti tip su neukusne malograđanske višekratnice ili male nehiđijske kućice u nekadašnjim dvorištima.

B. Lučić upozorava (I, 165—8) na kuću u Matoševoj br. 5, najljepši do sada poznati sačuvani *primjer drvene građanske kuće* u Gornjem gradu. Srednjovjekovni tip »domus lignea« održao se sve do sredine XVIII st., pa je i ta kuća, sagrađena 1738, u svojoj osnovi tip purgarske kuće u srednjovjekovnom Gradecu.

III Od 1526. do 1790.

M. Schneider objavljuje niz likovnih dokumenata iz *građevne povijesti Remeta* (III, 85—105) i rekonstruirao na temelju rukopisnih i tiskanih izvora razvoj samostana podijelivši materiju u pet razdoblja: 1) od dolaska Pavlina u sredini XIII st. do sredine XV st., 2) od kraja XV do sredine XVII st., 3) obnova Remeta od sredine XVII st. i vrhunac razvoja do ukinuća reda 1787, 4) postepeno propadanje kompleksa do potresa 1880, 5) od 1880. do danas. Najstariji likovni prikazi sadržani su u bakrorezima Eggerova djela »Pharmacopoea coelestis«, gdje vidimo Remete iz 1. pol. XVII stoljeća. Otada možemo pratiti različite izmjene u nizu ilustracija sve do fotografija Ivana Standla nakon potresa 1880, koje prikazuju stanje Remeta prije izmjena što su se uglavnom do danas sačuvala. — Ista autorica proučila je (IV, 79—108)

također 47 zidnih slika u ulaznom prostoru ispod pjevališta remetske crkve, koje se pripisuju Ivanu Rangeru oko 1745—48, a prikazuju ozdravljenja ili spas osoba koje su zamolile pomoć zagovorom remetske Gospe. Ponajviše su prikazani seljaci, no ima i građana i plemića, a prizori se odnose na događaje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Štajerskoj, opisane djelomice u spomenutoj Eggerovoj knjizi i na neke kasnije iz 2. pol. XVII i iz 1. pol. XVIII stoljeća. Autorica je sastavila katalog tih slika i proučila oblike odjeće, namještaja i drugih pojedinosti što se javljaju na tim slikama te ispitala vjerodostojnost tih detalja, osobito s obzirom na mogućnost upotrebe tih prikaza za kulturnu povijest Hrvatske. Upozorava da su mnogi prizori posve drugačiji u pojedinostima na tim slikama negoli na bakrorezima Eggerove knjige, pa zaključuje da je slikar vjerojatno radio po naravi uzimajući mnoge detalje iz njemu suvremenog života u remetskom kraju. Usporedbe s rezultatima etnografskih istraživanja također potkrepljuju to mišljenje. Prikaz jedne utvrde autorica smatra najstarijom slikom Kalnika.

Đ. Comisso obradila je 22 zlatarska rada u riznici crkve sv. Marka u Zagrebu (II, 153—170) pa ističe izvanredan primjerak ciborija iz vremena oko 1500, jedinstven po svojim umjetničkim oblicima u sjevernoj Hrvatskoj. Tri su predmeta djela bečkih zlatara XVII st. a četvrti izvrstan rad bečkog majstora XVIII st. Josepha Mosera. Krasan pladnjic s dva vrčića, koje je izveo mariborski zlatar Johannes Reimann oko 1738, može se mjeriti s vrlo dobrim stranim ostvarenjima. Po svom zapisu posebno je zanimljiv kalež iz 1601, darovan crkvi od Zagrepčanina Matije Jurja Cinaberskog, možda zagrebački rad kao i drugi kalež iz 1700. te još neki primjerci.

Z. W y r o u b a l analizira (II, 133—40) šest zidnih slika iz života sv. Franje naslikanih 1683. u kapeli franjevačkog samostana u Zagrebu te ih uspoređuje sa slikom »Čudotvorno izliječenje župnika Žaleca« iz 1684, sačuvanom u istom samostanu. Upozorava da bi mogle biti rad istog autora. Jednom su te slike iz života sv. Franje bile pripisane Bernardu Bobiću, no autor smatra da je to isključeno, kao što ni slike na oltaru sv. Dionizija u crkvi sv. Katarine, koje je dr Schneider s rezervom pripisao Bobiću, nisu njegova djela. Dokumentarno zajamčene Bobićeve slike na oltaru sv. Apostola u crkvi sv. Katarine znatno se razlikuju od ovih (A. Horvat upozorila je u »Peristilu«, 8—9, str. 131—142, da ni slike s oltara sv. Marije i sv. Ladislava iz zagreb. katedrale nisu Bobićeva djela).

I. B a c h objavljuje (II, 171—82) žig oblasnog pregleda zagrebačkog kaptolskog zlatarskog ceha XVII st. prema pečatu na ispravi tog ceha iz 1687, koju je Muzej grada Zagreba dobio na dar od mađ. historičara umjetnosti Sándora Mihalika. Upozorava zatim na varijante žigova oblasnog pregleda zagrebačkog kaptola na zlatarskim radovima iz XVIII i XIX stoljeća.

F. B u n t a k istražio je (II, 101—32) povijest kuća Zrinskih u Gornjem gradu te ustanovio da se Petru Zrinskom pogrešno pripisivala kuća na Markovićevu trgu. Ona je bila vlasništvo Petrova brata Nikole, a nekoć se na tom mjestu nalazio srednjovjekovni kraljevski dvor, koji je naslijedom došao u vlasništvo Zrinskih. Na ostacima tog dvora sazidana je između 1680. i 1691. sadašnja kuća, koja je u ono doba bila vlasništvo Nikolina sina Adama. Nikolin brat Petar imao je u Gornjem gradu drugu kuću, koja je stajala na mjestu kasnije banske palače na trgu Stjepana Radića. Petar ju je kupio 1661. a kasnije je nekoliko puta promijenila vlasnike. Napokon je obitelj Kulmer odlučila da je poveća pregradnjom 1801, a još prije završetka radova 1808. prodala ju je vladi, koja je 1809. dovršila gradnju te palače, pa je u njoj stolovao hrvatski ban. Danas zgrada služi Hrvatskom saboru i Izvršnom vijeću. Isti autor objavio je (IV, 65—77) neke podatke i zapažanja o ekonomskim prilikama u Zagrebu u XVII stoljeću. Navodi mnoge nedaće koje su kočile razvoj Zagreba u to doba: česte i duge ratove, opasnost od turskih napada, apsolutističku

i centralističku politiku Beča, trvenja između Gradeca i Kaptola, niz nerodnih godina, požare, koji su nekoliko puta gotovo potpuno uništili grad, potres i poplave, iscrpljujuće ratne poreze, a unatoč tome raskošan život zagrebačkih patricija, bogaćenje nekih redova, osobito klarisa i isusovaca. Gubici posjeda kao i troškovi uzdržavanja banderija smanjili su izvore bogatstva biskupa i kaptola, pa kaptol pokušava steći neke prihode od rudarenja u Zagrebačkoj gori te daje nekim građanima terene u zakup radi istraživanja i eksploatiranja ruda.

N. Kraus izvješćuje (IV, 109—120) o rezultatima građevne inventarizacije Gornjeg grada 1965. i donosi opise četiriju zgrada, koje su tipični predstavnici *građiteljstva Gradeca u XVIII stoljeću*, a pored toga analizira značajke cjelokupne arhitekture Gornjeg grada u to doba.

Z. Herkov piše (IV, 121—129) o *tajnoj bratovštini odvjetnika* u starom Zagrebu 1726. Posebno se bavi ličnošću Franje Kuševića, osnivača te protuzakonite organizacije, koji je pomoću svojih veza s bečkim dvorom uspijevao zataškavati svoje nepodobštine, pa je tako 1730. postigao i blagu likvidaciju te bratovštine. Iste godine nastojao je organizirati nasilan prevrat u magistratu, ali nije uspio. Htio je kasnije ostvariti veliku zaradu osnutkom suknare koja bi prvenstveno proizvodila sukno za podmirivanje dijela plaće haramija, pa 1749—50. sklapa ugovor sa Saborom za to sukno, no te je planove osujetila Kranjska, dotadašnji proizvođač tog sukna. Ipak je Kuševićeva suknara postojala do 1776, a možda i kasnije, što bi valjalo istražiti.

V. Bayer proučio je (II, 141—52) *stav grada Zagreba prema osnivanju Kraljevskog vijeća* (1767), prve zemaljske vlade u Hrvatskoj. Iznosi stav hrvatskih staleža protiv tog vijeća, a zatim i otpor grada Zagreba, koji nije htio vijeću slati duže izvještaje, dok ga nije kraljica na to primorala. Autor ističe prednosti upravljanja državom posredstvom takvog vijeća.

V. Ladović objavljuje (IV, 131—42) katalog *drvenih skulptura iz crkve sv. Marka* sačuvanih u Muzeju grada Zagreba. Istražila je pisane izvore o njima i uspjela utvrditi na kojim je oltarima nekoć stajalo 14 kipova te zbirke, a za ostalih sedam mogla je tek postaviti hipoteze. Za većinu (od ukupno 60) skulptura ove skupine nije se moglo ustanoviti gdje su nekoć stajali, jer su stari opisi oltara često u pojednostojnosti vrlo manjkavi. Stilskom analizom autorica pridaje neke kipove 1. pol. XVIII st., neke sredini, a druge drugoj polovini tog stoljeća. Obrazlaže, zašto smatra da bi neki mogli nastati u radionici biskupa Branjuga, dok drugi pokazuju srodnosti sa štajerskom plastikom, osobito mariborskog kruga, no mogli bi biti djela i zagrebačkih majstora Franje Strauppa, Luke Solzera ili Josipa Stallmeyera. Autorica upozorava na izvanredne kvalitete nekih radova.

I. Bach opisuje (IV, 143—54) osam *satova označenih imenima zagrebačkih urara* od 2. pol. XVIII st. do 2. pol. XIX st. u zbirci Muzeja grada Zagreba i dopunjava taj katalog djelima istih majstora izvan muzeja kao i arhivskim podacima o spomenutim urarima, pa obrazlaže potrebu da se priredi izložba do sada istraženih primjeraka satova zagrebačkih urara, kako bi se dao poticaj za obuhvatniju evidenciju i proučavanje ostalih sačuvanih radova i pisanih izvora. (Muzej je kasnije takvu izložbu doista priredio, pa je tada i nakon te priredbe povećan inventar satova s oznakama zagrebačkih urara.)

M. Šercer proučila je (IV, 155—70) zbirke zagrebačkih *cehovskih tablica* u Muzeju grada Zagreba i u Povijesnom muzeju Hrvatske pa donosi katalog tih primjeraka od kraja XVII st. do kraja XIX st., utvrđuje na temelju arhivskih podataka kojim su cehovima pripadale, analizira njihov likovni izraz, donosi podatke o majstorima koji su ih izradili, a osvrće se i na srodne primjerke u Ugarskoj, odakle je, čini se, u XVII st. prešao u Hrvatsku običaj upotrebe takvih tablica za obavještavanje članova ceha.

IV Od 1790. do revolucije 1848. godine

O članku K. Nemetha »Zagrebačka akademija uoči narodnog preporoda« (I, 169—81) usp. ocjenu J. Šidaka u HZ.

D. Jurman - Karaman otkrila je vrlo zanimljive nacрте zagrebačkog graditelja Bartolomeja Felbingera iz 1818. za *dekoraciju i iluminaciju Gradeca i Kaptola prilikom boravka cara Franje II* (II, 183—96) sadržane u izvještaju gradskog kapetana i gradskog notara te ih dopunila podacima iz knjižnice J. Bubenhofera o toj iluminaciji. Klasicistički stilizirane arhitekture i ukrasi maskirali su pročelje gradske vijećnice, Sjeverna, Kamenita i Mesnička vrata, dok su na Harmici podignuta triumfalna vrata i velik stup s vazama s plamenom, a na Dvercima dvostruka vrata i zid urešen vazama i biljnim dekorom sve do zapadne kule. Bile su podignute i druge građevine inž. Seemanna i arh. Gigla, no njihovi nacrti do sada nisu nađeni.

Godine 1823. prilikom rasprodaje čestica Štajdacherova zemljišta u Kožarskoj ul. kupili su pet čestica radnici, kojih se zanimanje prvi put u početku XIX st. spominje tada u Zagrebu, kako navodi L. Dobronić u članku o zagrebačkim radničkim naseljima u toku XIX stoljeća (III, 117—129). Pored tog naselja na sjeveru Zagreba ističe se sredinom XIX st. na jugu Predgrad Sava, dok se od 1872. razvio Radnički Dol kraj Britanskog trga, a 1889. planirano je radničko naselje južno i zapadno od Glavnog kolodvora. God. 1891. izgrađene su u Palmotićevoj ul. dvokatnice za željezničke radnike.

M. Despot je istražila podatke o djelovanju zagrebačkog trgovca, obrtnika i *manufakturista Josipa Tömöra* (III, 107—16), koji je od 1825. počeo u Dugoj ulici proizvoditi vojničke kape, čake i neke druge manje dijelove vojničke opreme. Radio je sve vrste čaka od najprostijih do časničkih, a uz to i različita civilna pokrivala za glavu. God. 1831. preselio je u današnju Koturašku cestu i organizirao manufakturnu proizvodnju s ovecim brojem osoblja. Neki trgovci su ga 1833. tužili da protuzakonito prodaje kao obrtnik robu koju sam ne proizvodi. U toj tužbi iznose također gubitke koje zagrebačka privreda trpi zbog uvođenja mađarskog jezika u javni život, jer mnogi roditelji šalju mladež u škole izvan Zagreba, a ban, njegova pratnja i poslanici borave već duže vrijeme na požunskim saborima, pa ondje nabavljaju robu čak i za svoje obitelji. Otada se Tömör pridržavao propisa no već 1835. seli na Kaptol, gdje je dobio dozvolu trgovanja, pa je nabavljao iz Beča i Brna različitu tekstilnu i drugu robu, koju je prodavao zajedno sa svojim proizvodima. Od 1839. do 1843. zbog jačanja ilirskog pokreta povlači se uglavnom izvan Zagreba, no nakon zabrane ilirskog imena vraća se u Zagreb. God. 1848. postao je sumnjiv da skriva mađarone pa je imao različitih poteškoća u poslu, a kad je austrijska vojska gotovo izbacila čake iz vojne uniforme, povukao se 1852. iz privrednog života Zagreba. Od 1828. djelovala je do 1886. u Zagrebu *tvornica kamenine* u Novoj Vesi i proizvodila različito stolno posuđe. Njenu povijest je proučila O. Klobučar te potanko iznosi (I, 229—37) podatke o njenim vlasnicima, tehnološkim postupcima, vrsti proizvoda i pojedinim sačuvanim primjercima. Nakon 1886. tvornica se ubrzo ograničila na proizvodnju peći i šamotne robe.

I. Bach objavljuje (IV, 171—83) *žigove četvorice zagrebačkih zlatara iz 1829.* i povezuje te arhivski zajamčene podatke sa srodnim žigovima drugih zagrebačkih majstora, koji su nađeni na sačuvanim djelima tih zlatara, pa rekonstruirao povijest i oblike žigova kojima su majstori Gradeca i Kaptola signalirali svoja djela od sredine XVIII st. do 1918.

L. Dobronić razmotrila je *razvitak naselja u Tuškancu i na Cmroku* u 1. pol. XIX st. (I, 203—212), a napose četiri još sačuvane bidermajerske vile, od kojih je najljepša na Cmroku (Tuškanac br. 100). Prema opisima hortikulturnog stručnjaka Mihovila Kunića iz 1829. i na temelju različitih drugih izvora autorica proučava povijest tuškanačkih šuma i vinograda na Cmroku već od XVII st. te postepen razvoj nastamba na tim dijelovima zagrebačke okolice. Ista autorica sustavno je za-

tim obradila cjelokupnu periferiju Zagreba u XIX st. (II, 271—297) proučivši neka-dašnja sela Trnje, Horvate, a zasebno Podgrad Savu, osvrnuvši se zatim ponovo na Tuškanac i Cmrok, nadovezujući prikaz Pantovčaka, Gornjeg i Donjeg Prekrižja, doline potoka Medveščaka, Černomerca, Frateršćice, Čukovića, Vrhovca, Jelenovca, periferije Nove Vesi i Vlaške ulice, ističući značajne razlike u razvoju širenja Za-greba u sve tri trećine XIX st.

D. J u r m a n - K a r a m a n opisuje (I, 182—97) *klasicističke arhitektonske objek-te Maksimira*, koji su nastali 1839—47. većinom, a možda i svi, po nacrtima austrij-skog arhitekta Franza Schüchta, a izveli su ih zagrebački majstori. Te su građevine vrlo srodne djelima zagrebačkog arhitekta Bartola Felbingera pa pokazuju kako se stil i kvalitet izvedbe tadašnje zagrebačke arhitekture mogu ravnopravno uvrstiti u krug srednjoevropske.

A. S i m i ć - B u l a t proučila je djela slovenskog slikara *Matije Brodnika*, koji je živio u Zagrebu 1842—45 (II, 197—204). U Sloveniji nisu evidentirani umjetnikovi radovi, no u Zagrebu se sačuvao priličan broj što crkvenih slika što portreta. Brod-nikov portret Ljubice, sestre Ivana Kukuljevića, udate Pisačić, spada među najbolja platna iz toga doba u Hrvatskoj.

A. H o r v a t upozorava (II, 239—253) na vrlo dobru izvedbu *deset drvenih ki-pova* koje je izradio za svetište katedrale Münchenski majstor A. *Sickingner 1847.* opo-našajući sjevernu gotiku u stilu »romantičnog klasicizma« odnosno »klasicističke go-tike«. Ta se djela svojim umjetničkim osobinama znatno razlikuju od kasnije masovne tirolske proizvodnje oltara i kipova u neogotičkom slogu. U vezi s tim autorica raz-matra pojedine faze neogotike u zagrebačkoj katedrali, prvu 1835. kad je Alagović dao izvesti pjevalište, a drugu 1847. kad je Haulik naručio u Münchenu slike na staklu za pet prozora i spomenute kipove, pa uskoro zatim i nov glavni oltar od Sickingera, dok je 1855. nabavio iz Ludwigsburga goleme orgulje i 1857. tri neogotička lusteru izvedena po nacrtu arh. Rösnera. Oba mecene prvih dviju faza uglavnom su poštivali ostale barokne spomenike katedrale, ali je Strossmayer u trećoj fazi, pod utjecajem Montalamberta i Ria, nastojao već prije potresa ukloniti iz katedrale sve barokne »grdobe i prikripine«, a nakon potresa dolazi do regotizacije koja je uništila mnoge prave vrijednosti ne samo barokne i renesansne nego i gotičke i neogotičke.

M. S c h n e i d e r obradila je »*Dvorane zagrebačke karte*« (II, 205—224), koje je izdao Josip Bäck u Zagrebu 1847—48. Tvorničar je na kartama prikazao zagre-bačku Dvoranu (Narodni dom), mnoge vedute iz Hrvatske te likove iz opere Lisin-skoga »Ljubav i zloba«. Autorica je ustanovila po kojim je predlošcima Bäck dao izraditi pojedine vedute i koje su osobe iz opere prikazane na kartama. Posvuda je na tim kartama istaknuta težnja za jedinstvom Hrvatske, Dalmacije i Vojne Krajine. Autorica uvodno zahvaća i druge podatke o tadašnjim proizvođačima karata kod nas te posebno obrađuje podatke o tvorničaru Bäckeru i njegovoj obitelji.

M. S t i l i n o v i ć prikazuje (IV, 209—24) kako su pisala *tri Francuza o Za-grebu u XIX stoljeću*. H. Désprez boravio je ovdje 1845. pa je u svojoj knjizi objavl-jenoj 1850. opisao ukratko grad, no najviše su ga zanimale političke prilike, koje iznosi prema vlastitim dojmovima i izjavama ljudi s kojima je razgovarao. Tridesetak godina kasnije posjetio je Zagreb slavofil i diplomat Adolphe d'Avril, koji je pod pseudonimom Cyrille objavio 1876. svoja zapažanja o slavenskim zemljama u knjizi tiskanoj u Parizu. Ističe zasluge Haulika i Strossmayera za razvoj Zagreba, a napose Akademije i Sveučilišta, te iznosi svoje doživljaje u gradu. God. 1887. slao je grof H. N. Begouen kao dopisnik »*Journal des débats*« tom listu svoje izvještaje o Zagrebu, a u tri pisma, koja je poslao svojoj majci, također spominje utiske o tom gradu gdje je proveo tjedan dana. Ističe da je nezadovoljstvo naroda zbog mađarske dominacije toliko da bi možda došlo do bune kad bi bio naoružan. Iznosi mnoge detalje o Khue-novim postupcima, a napose je zanimljiv Begouenov susret sa sveučilišnim pro-fesorima.

V. Od 1848. do 1873.

L. Dobronić prikazuje (IV, 225—40) zgrade i pogone nekih zagrebačkih tvornica XIX st. prema suvremenim opisima: »bubaru« i predionicu svile u Maksimiru (1853), tvornicu kamenine u Novoj Vesi, paromlin, plinaru, parne pilane, tvornice koža i parketa, šibica, duhana, spodiđa i konjaka, pivovaru, svilanu na Samoborskoj cesti i tvornice sapuna i papira.

U radnji o postanku tvornice duhana u Zagrebu 1869. M. Despot (IV, 241—50) prikazuje proizvodnju duhana u Hrvatskoj do uvođenja državnog monopola 1850, zatim stanak varaždinske tvornice otvorene 1857, koja je zbog pomanjkanja stručnih sila morala prestati radom već 1860, a devet godina kasnije započela je radom zagrebačka tvornica u današnjoj zgradi sveučilišnog rektorata. U sadašnju svoju zgradu preselila je 1882. Na temelju arhivske građe i novinskih podataka autorica je obradila nastojanje gradskog poglavarstva već 1863. da posredstvom bana isposluje osnutak zagrebačke tvornice, no zbog političkih previranja ponovo se o tom raspravlja tek nakon stvaranja hrv. zemaljske vlade 1869. Iz polemike »Narodnih novina« sa »Zatočnikom« vidimo da su već 1864. videniji ugarski aristokrati radili na osnivanju »Ugarskog izvoznog društva za duhan« i dobili dozvolu 1865. Čini se da su neki hrvatski unionisti na čelu s L. Rauchom pokrenuli preko tog društva osnutak zagrebačke tvornice.

A. Horvat donosi (I, 198—202) vrlo zanimljive podatke o djelovanju dvojice zagrebačkih majstora, slikara Mihaela Slehte (poznat 1835—60), koji je radio »po najnovijem engleskom ukusu« sliku »Sedam žalosti sv. Marije« za međimursku župnu crkvu u Donjoj Dubravi 1860, dok je kipar Franjo Marš (poznat 1839—51) izveo 1850—51. popravak, novo posrebnjenje i pozlaćenje te marmoriranje velikog oltara u Cerju. U vezi s tim spominje sudjelovanje niza drugih, po imenu poznatih majstora na radovima za istu crkvu u Cerju, pa objavljuje i kovački znak na kasnobaroknoj rešetki od kovana željeza na sakristijskom prozoru te crkve.

A. Simić-Bulat prikazuje (I, 213—18) kako se zagrebačka štampa 1856. zauzela za slikara Vjekoslava Karasa, koji se 1848, nakon duljeg boravka u Italiji, vratio u domovinu pa boravio u Karlovcu i neko vrijeme u Bosni kao kućni slikar portreta u domu Omer-paše, no nakon pašina odlaska u Carigrad morao se vratiti u Karlovac, gdje nije mogao živjeti od portretiranja te se nastojao afirmirati genre-slikama »Djed i unuk«, »Lički pastiri«, »Oproštaj serežana«, »Otmica zaručnice« i sl. Radoslav Lopašić i drugi pisci apelirali su na javnost da pomogne tom darovitom umjetniku kako ne bi propao u bijedi. Dvije slike »Gundulić i vila« te »Djed i unuk« dao je slikar na lutriju, pa su i tom prilikom novine nastojale predobiti općinstvo da svojim sudjelovanjem podupre domaćeg majstora. Ivan Kukuljević zabilježio je 1856. bolesno stanje mladog umjetnika, koji je u teškim prilikama tadanje Hrvatske proživljavao krizu što ga je dvije godine kasnije natjerala u samoubojstvo.

M. Despot opisuje (I, 219—28) prikaze u Časopisu »Sidro« o zagrebačkoj privredi »prednagodbenačkog razdoblja«. Bio je to prvi pravi privredni časopis u Hrvatskoj. Izdavao ga je trgovac Antun Jakić u svojoj tiskari u Zagrebu od 1864. s prekidima do 1868. Pored prikaza sadržaja časopisa autorica iznosi i vrlo zanimljiv životopis tog privrednika, koji se kao dijete siromašnih roditelja svojim sposobnostima razvio do predsjednika zagrebačke trgovačko-obrtničke komore, a bio je i zastupnik na hrvatskom i ugarskom saboru. Pored privrednih obavijesti često je u svom časopisu iznosio vrlo oštru političku kritiku tadašnjeg stanja, pa je i to bilo razlogom — pored općih privrednih prilika — da je morao obustaviti izdavanje časopisa.

VI Od 1873 do 1918.

M. Despot nastavlja (II, 239—53) prikazom časopisa »Obrtnik« pregled zagrebačkih privrednih periodika. Upozorava i na »Mjesečni list hrv. slav. gospodarškog društva«, koji je nakon osnivanja tog društva 1841, u toku daljih dvadesetak godina do pojave »Sidra«, tretirao probleme naše poljoprivrede, obrta i proizvodnje. Ističe potrebu da se pronađu primjerci časopisa »Die neue Zeit«, koji je 1866. izdavao u Zagrebu dva put tjedno trgovac Mihajlo Krošl. Tek osam godina nakon prestanka »Sidra« (1868) dobiva Zagreb, a i Hrvatska, 1876. do 1880. novi časopis »Trgovački list«, kojem je urednikom bio Milan Krešić a izdavalo ga društvo »Mercur« (ni taj list nije do sada evidentiran u javnim knjižnicama). Isti urednik vodio je od 1884. i glasnik zagrebačke komore »Obrtnik«, koji je izlazio do kraja 1897. a od 1898. do 1901. zamijenio ga je časopis »Hrvatski trgovac«. Autorica spominje i kratak vijek dvaju časopisa »Pregalac« i »Trgovački vjesnik«, koji su izlazili u Zagrebu 1888. U tom je članku prikazana i ličnost urednika M. Krešića, izvrsnog privrednog stručnjaka. M. Despot upozorava na mnoge podatke o hrvatskoj privredi i ilustracije objavljene u »Obrtniku«, ističući znatnu vrijednost te građe za povijest naše privrede.

S. Mateljan-Špoljarić ocrtala je *povijest radničkog pokreta u Zagrebu od 1868—1914* (III, 131—42) te je podijelila taj razvoj u razdoblje od prvih pokušaja osnivanja radničkih organizacija nakon 1867. do osnutka socijalno-demokratske stranke 1894. te u slijedeće razdoblje do izbijanja Prvog svjetskog rata. Na temelju arhivske građe i tiskanih izvora autorica opisuje djelovanje Tipografskog društva od 1870. i zagrebačkog Obrtničko-radničkog društva od 1873. te nastojanja radikalnih socijalista da potkraj osamdesetih godina ujedine sva radnička društva u Hrvatskoj, izdavanje lista »Sloboda« od 1892. pa osnivanje socijalno-demokratske stranke 1894, stvaranje jedinstvene sindikalno-političke organizacije i zalaganje za slogu Srba i Hrvata. Autorica vrlo detaljno iznosi dalja zbivanja sve do 1914. kad su raspuštene sve sindikalne i socijalističke organizacije. Tek 1917. pokret se obnavlja osnivanjem Privremenog akcionog odbora i pokretanjem lista »Sloboda«.

M. Gross je prikazala (I, 238—65) *borbu zagrebačkih radnika za sindikate 1890—95*. ističući da je pored Rusije i Turske Hrvatska bila tada jedina evropska zemlja gdje su sindikati bili zabranjeni (odobreni su tek 1907). Iako su u Ugarskoj bili dozvoljeni, Kheren je u Hrvatskoj onemogućivao njihovo osnivanje, ali je postizavao suprotno, juen je socijalistički pokret zbog toga prenio svoju aktivnost u borbu za političke slobode. Štrajkovi su donijeli barem nekim strukama skraćenje radnog vremena. Autorica analizira razvoj strukovnih udruženja u tom razdoblju po pojedinim strukama, te konstatira da su zbog ekonomske zaostalosti Hrvatske bili tada organizirani obrtnički radnici, a tek kasnije se pokretu pridružuju i tvornički radnici. Ukratko prikazuje i daljnje dvije faze borbe od 1895—1902. te od 1903—07.

O. Klobučar nastavlja (II, 255—69) *prikaz zagrebačke keramičke proizvodnje* poviješću *tvornice Josipa Kalline*, koja je isprva djelovala u bivšoj Barbotovoj zgradi u Novoj Vesi, no 1890. je podigla veću zgradu na Ksaveru, prestala izrađivati posuđe, a nastavila proizvodnjom peći. Tvornica je 1910. prešla u posjed Prve hrvatske pečarske zadruge, koja se 1918. pretvorila u Tvornicu peći, majolike i glinene robe d.d. u Zagrebu. Tvornica je isprva oponašala historijske stilove renesanse, baroka i rokoka, no zatim je u stilu secesije surađivala s vodećim domaćim avangardnim arhitektima onog doba. Visoka umjetnička razina naglo opada nakon prijelaza u ruke pečarske zadruge. Autorica analizira tehniku i likovnu obradu posuđa iz razdoblja od 1884—88, a zatim proizvodnju peći i građevne keramike. Ističe da su domaće peći već potkraj XIX st. potiskivale iz zagrebačkih kuća strane proizvode, koji su pretežno dolazili iz Meissena i Budjegovica. Štoviše, u doba J. Kalline tvornica je izvozila mnogo svojih proizvoda u Štajersku, Kranjsku, Primorje, Tirol, južnu Mađarsku, Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Tursku.

L. Dobronić prikazuje izgradnju *zagrebačkih ljetnikovaca* (III, 143—75), počevši od Gajeve vile Mirogaj (1852—58.) do ljetnikovca baruna Nikolića na Prekrižju, sagrađenog 1900. od arh. Martina Pilara, a posebno izgrađivanje Josipovca od 1887—96. (prve planirane četvrti vila bez gospodarskih zgrada). Analizira značajke tih građevina, udio pojedinih graditelja i arhitekata kao i promjene koje su do danas izvršene na tim građevinama.

F. Buntak objavljuje (III, 177—236) niz dosad nepoznatih fotografija *demonstracija na zagrebačkim ulicama 1903. godine*, te ih u povodu 60-godišnjice rekonstruirane prema arhivskoj građi i novinskim izvještajima.

Isti autor osvrnuo se u povodu 60-godišnjice muzeja (IV, 251—82) na *zbivanja u Zagrebu 1907*, pa opisuje štrajkove, demonstracije i radničke skupštine, proslavu Prvog maja kao i druge političke manifestacije i ponovne demonstracije protiv Mađara, zatim građevinske zahvate, uvođenje električne struje i rasvjete, djelovanje kazališta, prvih kinematografa, različitih kulturnih ustanova i društava te mnoge druge pojedinosti, koje nam živo predočuju profil glavnog grada Hrvatske u godini osnutka muzeja grada Zagreba.

H. Matković opisuje (II, 311—18) *đačke demonstracije u Zagrebu 1917*, koje su bile protumađarske i protuaustrijske. Razvile su se u povodu predavanja dra A. Tresić-Pavičića 25. XI o »Pjesnicima u borbi za slobodu«. Neki izvještaji tvrde da su đaci to predavanje shvatili kao poziv da protestiraju protiv mađarskih škola i politike. Zbog toga su zatim i napali mađarsku školu, a idući dan i mađarsku tvornicu duhana. Neki su nastavnici također poduprli đачke akcije, a unatoč zahtjevu vlade i redarstva đaci su dobili prilično blage kazne opomene i ukora, što svjedoči o općem raspoloženju u Zagrebu.

VII Od 1918. do 1941.

J. Vidmar, T. Čubelić i D. Korać prikazuju (II, 319—344) postav i sadržaj izložbe »*Borbeni put KPJ u Zagrebu 1919—1959*« u Muzeju grada Zagreba, spominjući u uvodu i djelovanje Socijalno-demokratske stranke od 1894. Od rujna 1918. pretežu u toj stranci komunisti, te ona u ožujku 1919. postaje isključivo komunistička, jer su je desničari napustili. Potanko je opisan razvoj partije do uspostave diktature 1929, pa zatim u razdoblju do 1941. i napokon od sloma stare Jugoslavije do 1959.

H. Matković opisuje (III, 237—52) *odraz političkih zbivanja u Kraljevini SHS 1921. godine na rad zagrebačkog gradskog zastupstva* te ističe utjecaj politike Stjepana Radića na stav gradske uprave da u znak protesta protiv beogradske vlade (nasilne centralizacije i ozakonjenja centralističkog ustava) ne prisustvuje sprovodu kralja Petra. Bila je to politička linija Hrvatskog bloka, koju autor ovdje potanko iznosi. Izbornici Zagreba odobrili su u prosincu 1921. taj čin gradskog zastupstva izabравši dvotrećinskom većinom listu Hrvatskog bloka sa Stjepanom Radićem na čelu.

M. Kolar-Dimitrijević prikazala je (IV, 283—300) *djelovanje Božidara Adžije na kulturno-prosvjetnom uzdizanju zagrebačkih radnika, napose 1927—30.* kad je osnovao Radničku knjižnicu i čitaonicu te Radničku akademiju, gdje su radnici mogli polaziti tečajeve i slušati predavanja istaknutih stručnjaka. Organizirao je radničke izlete, radničko kazalište i Muzej rada. Opisane su i mnoge teškoće u ostvarivanju Adžijinih pothvata, osobito zbog teških prilika u kojima su radnici živjeli.

G. Vlajčić dala je (IV, 301—20) svoj *prilog povijesti zagrebačke organizacije SKOJ-a 1927—28*, obradivši arhivske podatke koji pokazuju strukturu i djelovanje organizacije, raspored čelija na području Zagreba i njihove međusobne granice. Ističe rad najjače čelije pod imenom »Spartacus« u radionici državnih željeznica. Naglašava da se i u SKOJ-u odrazio utjecaj pretvaranja KPJ u partiju lenjinskog tipa pod vodstvom tadašnjeg organizacionog sekretara MK Zagreba Josipa Broza.

I. Jelić opisuje (III, 253—62) *djelovanje Glavnog inicijativnog odbora u Zagrebu*, koji je osnovan 1935. a do 1941. je radio na osnivanju političke stranke radničke klase i organiziranju Narodnog fronta u Jugoslaviji. Glavnu ulogu u tome imao je Božidar Adžija, koji je pored svojih veza sa CK KPJ vrlo intenzivno pratio razvoj Narodnog fronta u Francuskoj i Španjolskoj te nastojao organizirati sličan pokret u Jugoslaviji protiv profašističke vladine politike. Autor raspravlja o tezama za diskusiju koje je M. Krleža postavio 1935. sa željom da bi »trebalo hrvatskom narodnom osjećaju pravde, slobode, ravnopravnosti i samoodređenja dati novu formulu u obliku suvremenog političkog, narodno-frontaškog programa«. Krleža je isticao potrebu povezivanja sa seljačkim masama, a ne sa socijalistima Topalovića i Haramine. U oktobru 1935. došlo je ipak do kontakta sa socijalistima Ž. Topalovića, ali su razgovori završili bezuspješno, prvenstveno zato što Topalović nije priznavao hrvatsko nacionalno pitanje. Autor se ograničava na razdoblje do kraja 1936, kad su neki članovi Inicijativnog odbora bili uhapšeni i zbog nedostatka dokaza oslobođeni. Godine 1937, kad je nastala povoljna situacija za oživljavanje Narodnog fronta, preuzeo je Glavni inicijativni odbor rad na osnivanju nove Stranke radnog naroda, koja bi obuhvatila sve radne mase Jugoslavije. Isti autor opisuje (IV, 321—34) *demonstracije u Zagrebu 1939—41*, koje su trebale da istaknu potrebu rješavanja socijalno-političkih i ekonomskih problema zemlje, napose u borbi protiv rata koji je već i Jugoslaviji prijetio. O toj temi pisao je isti autor već prije u HZ XVIII, 1965, 189—201.

V. Ladović obradila je pregled *razvoja Zagrebačke Dubrave* (II, 299—309), koja se počela kao gradsko naselje oblikovati sredinom tridesetih godina XX stoljeća. Uvodno je autorica razmotrila povijest dvadesetak sela, koja su danas u sastavu te općine, pa je upozorila i na nalaze iz rimskog doba I—IV st. na tom području.

VIII Od 1941. do danas.

I. Šibl opisuje (III, 263—9) *prve političke akcije komunista*, koji su već 8. IV 1941. podijelili u Zagrebu na tisuće letaka proglašujući narod na borbu protiv fašističkih osvajača. Pod vodstvom J. Kraša upućena je delegacija komandantu Armijske oblasti u Zagrebu sa zahtjevom da se naoružaju svi antifašistički raspoloženi građani, da se razoružaju petokolonaši, da se oslobode politički zatvorenici i da se dopusti hvatanje sabotera i subverzivnih elemenata. Dva dana prije dolaska njemačkih okupatora uzalud su dva put nastojali pregovarati s komandom oblasti; nisu bili ni primljeni. Dva dana nakon okupacije, na sastanku CK u Solovljevoj ulici, funkcioneri su preuzeli zaduženja i započeli dalju borbu protiv fašista. U svibnju i lipnju ponovo su dijeljeni proglašujući po Zagrebu pripremajući zemlju na oružan otpor protiv okupatora, protiv raspirivanja nacionalne mržnje a za bratstvo naroda Jugoslavije.

U okviru prikaza izložbe »Borbeni put KPJ u Zagrebu 1919—1959«, D. Korać je u posebnom članku (II, 327—42) napisao *razdoblje od 1941—59*. iznoseći mnoštvo potankosti o organizaciji i djelovanju Partije osobito za vrijeme okupacije, a za period od 1945. do 1959. ponajviše u tabelarnom pregledu o godišnjem porastu članstva.

N. Radačić opisuje (IV, 335—41) *savjetovanje KPJ u Zagrebu početkom svibnja 1941.* te upozorava kako neki pogrešno smatraju da je to savjetovanje održano u travnju. Ocrtava stanje u zemlji nakon okupacije i ističe važnost toga savjetovanja za organizaciju NOB-e stvaranjem širokog antifašističkog fronta i oružanim otporom.

N. Lengel daje (IV, 343—54) pregled *djelovanja SKOJ-a u Zagrebu 1941—45*. na okupljanju mladeži u antifašistički pokret i borbu. Opisuje mnoge pojedinosti u djelovanju SKOJ-a do njemačkog napada na SSSR i zatim u drugom razdoblju od 22. VI 1941. do kraja te godine, kad su članovi i organizacije SKOJ-a bili izvrgnuti jakim progonima, ali su unatoč toga sudjelovali u velikim oružanim i drugim anti-

fašističkim akcijama. Navodi reorganizacije SKOJ-a nakon sve težih represalija i žrtava te različite aktivnosti članova sve do oslobođenja zemlje.

S. Ogrizović prikazala je (I, 278—82), prema sjećanju Antuna Bibera-Teheka, *kako su Zagrepčani odlazili u partizane*. Opisuje kojim putovima i načinima se to obavljalo i uz kakve opasnosti i teškoće. Ista autorica izvješćuje o djelovanju *ilegalnih štamparija u Zagrebu* (I, 283—88) navodeći mnoge potankosti o glavnim organizatorima i aktivistima te o načinu i opsegu njihova rada. U uvodu prikazuje također legalna partijska izdanja uoči 1941. — U članku »Trafika« (I, 294—98) opisuje ilegalan rad *Zdenke i Rajke Baković*, koje su u zagrebačkoj trafici u Nikolićevoj ul. 7 surađivale s komunistima, opskrbljivale ih hranom, odjećom, obućom, oružjem, municijom i štampom, dok nisu 21. XII 1941. dospjele u ruke policije, gdje su nakon mučenja obje umrle. — Sama autorica održavala je zimi 1941/42. niz sastanaka s grupama AFŽ-a, pa opisuje (I, 299—302) *sastanak u Vrbiku*, gdje se susrela s velikim brojem simpatizera NOB-e i dogovorila s njima načine suradnje. — Prema podacima sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a za grad Zagreb Ivice Kranželića priopćuje ista autorica (I, 289—293) njegove doživljaje 1942. nakon hapšenja, zatim postupak zamjene njega i nekolicine drugova kod Duvna za njemačke zarobljenike i napokon prvi okršaj s neprijateljima u predgrađu Ključa.

B. Bakrač, koji je godinu dana vršio u Pisarovini izmjenu zarobljenih Nijemaca za partizane, opisuje (I, 303—10) kako su ga Nijemci *dva dana prije oslobođenja Zagreba* povelili na pregovore u Zagreb, tegobe tog puta, pa same pregovore na Zrinjvcu 19. Nijemci su željeli da im partizani dopuste bez borbe prijeći granicu, a Bakrač im je predlagao da se predaju NOV-i, na što Nijemci nisu pristali. Sutradan se Bakrač sa svojim pratiocem — partizanom probudio u praznoj zgradi, a nakon različitih dogodovština ponovo su ga Nijemci htjeli iskoristiti kao posrednika u pokušaju da izbave jednu svoju opkoljenu jedinicu, pa kad to nije uspjelo i kad je on ostavljen sam u Zagrebu, tražio je na više mjesta sklonište, dok nije dočekao ulazak partizanske vojske u Zagreb. — Isti pisac osvrnuo se ponovo (III, 9—11) na dane uoči okupacije Zagreba, na ilegalne borbe za vrijeme okupacije i na *18 godina razvoja novog Zagreba od 1945—62*.

T. Timet analizira (III, 271—280) *stambenu izgradnju Zagreba* od 1924—40. uspoređujući je s razdobljima od 1941—45, 1946—54. i 1955—62. Ističe izvanredne rezultate 1962, kad su izgrađena 6143 stana (1955. samo 1062), te razmatra koliko ih je izgradio društveni, a koliko privatni i zadružni sektor. Konstatira velike promjene koje su nastale 1954.

Z. Kolacio tretira (III, 281—301) probleme *urbanističkog razvoja Zagreba* te prikazuje rezultate međunarodnog konkursa 1931. i izrađivanje novog urbanističkog plana po oslobođenju zemlje. Obraduje pojedinačno pitanje porasta stanovništva, smještavanje servisa, javnih ustanova, industrije, poljoprivrednih površina, uključivanje Save u gradsku strukturu, izgradnju kanala od Bukovja do Žitnjaka, gradnju luke, organizaciju cestovnog saobraćaja, željezničkog prometa, aerodroma, groblja, sportsko-rekreacionih površina, parkova, šume i zaštitnog zelenila te oblikovanje grada u harmoničnu cjelinu.

R. Bićanić razmatra (I, 313—25) *Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegova stanovništva*. Nakon uvodnog pregleda od XI st. do početka 30-tih godina XX st., razmatra razvoj strukture stanovništva Zagreba po zanimanjima od 1900—53. te nastoji predvidjeti daljnji razvoj grada. — U posebnom članku ista autor analizira *razvoj industrije u Zagrebu* (I, 266—77) u razdobljima do Prvog svjetskog rata, zatim između dva rata i u socijalističkoj izgradnji do 1955. Razmatra strukturu industrije Zagreba i njeno učešće u ukupnoj industrijskoj proizvodnji NRH i FNRJ, a u zaključku predviđa koje industrije imaju uvjeta za razvoj u Zagrebu.

I. Bach